

УДК 614.885+94 (477)

Сергій Кармалюк, Юлія Кармалюк
(Чернівці)**СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА ЦИВІЛЬНОМУ
НАСЕЛЕННЮ ТА АРМІЇ УКРАЇНСЬКИМ
ТОВАРИСТВОМ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА
В 1919-1920 рр.**

У даній статті розкриваються основні напрямки роботи комітетів Червоного Хреста в Україні в 1919-1920 рр. На базі значної кількості джерел зроблено огляд основних напрямів соціальної та фінансової діяльності комітетів Товариства, показано ключові чинники його фінансового забезпечення.

Ключові слова: комітети Червоного Хреста, дорадянська Україна, соціальна допомога.

На середину 1919 р. українські землі були ареною кровопролитних боїв, і після ряду поразок влада Директорії поширювалась лише на частину Правобережжя. У зв'язку з такою ситуацією вирішення питання соціально-медичної допомоги як військам, так і цивільному населенню стало невідкладним для чинної влади. Однак варто зауважити, що часта зміна українських урядів (за період з грудня 1918 по червень 1919 змінилось чотири керівники профільного міністерства), а також нестача фінансів не дозволили Міністерству народного здоров'я та опіки в повній мірі зосередитись на цьому питанні. Тому проблема реальної допомоги усім потребуючим лягла на плечі недержавних організацій, зокрема земств, а особливо Українського Товариства Червоного Хреста.

В 1919 р. Український Червоний Хрест активно діяв на території, підконтрольній національному уряду. Відповідно до рішення установчого з'їзду почали утворюватись губернські філії товариства Червоного Хреста, основним завданням яких було надання допомоги усім, без національної та партійної приналежності.

Перед тим, як перейти до безпосереднього розкриття означеної теми, розглянемо, хто з дослідників в тій чи іншій мірі вивчав це питання. У вітчизняній науці проблему соціальної допомоги населенню досліджували С. Коник¹ та Я. Радиш, які висвітлювали питання організації охорони здоров'я в період Гетьманату та доби Директорії. Частково це питання розглядали О. Колосова² в частині соціальної політики українських урядів періоду Гетьманату та УНР щодо безробітних, Л. Жванко³, яка зосередилась на дослідженні питання охорони здоров'я та соціальної опіки в період Української Держави (квітень – жовтень 1918 р.) та Г. Журбелюк⁴, яка дослідила питання підтримки селянства в добу Директорії. На певну увагу також заслуговують дослідження Б. Андрушишина⁵, який присвятив свою працю історії робітничої політики українських урядів періоду ви-

звольних змагань 1917-1920 рр., наукова розвідка Л. Івченко⁶, яка хоч безпосередньо і не стосується питання, що розглядається, однак дає нам певну інформацію щодо історії червонохрестного руху в Україні, а також дослідження І. Верховцевої⁷, яке розкриває питання господарської й культурно-просвітницької діяльності земств Правобережної України у 1911-1920 рр. Досить важливим джерелом з досліджуваної проблеми є преса, передусім це газети, які видавались після 1917 р.

Варто зауважити, що в ситуації, яка склалась, керівництво Українського Червоного Хреста робило усе можливе, щоб насамперед стати повноправним членом Міжнародного товариства Червоного Хреста, зокрема приводилась у відповідність до міжнародних вимог діяльність як Головної управи, так і його місцевих філій. Наприклад, Подільський відділ Товариства відмовився брати кошти, які надходили від будь-яких конфіскацій і штрафів, оскільки це не відповідало принципам Червоного Хреста. Усі ці заходи були досить вчасними, тому що 14 вересня 1919 р. Кам'янець-Подільський відвідав Уповноважений Міжнародного Комітету Червоного Хреста А. Монтандон. Голова Українського товариства А. Вязлов провів з ним щирі переговори, роз'яснюючи ситуацію, яка склалась в УНР. У відповідь А. Монтандон висловив подяку і запевнив А. Вязлова, що Інтернаціональний Червоний Хрест зробить усе, щоб допомогти Україні⁸.

Ця зустріч призвела до позитивного результату. Уже наприкінці вересня 1919 р. на станцію Гусятин прибув перший санітарний потяг, надісланий Женевським комітетом Міжнародного Червоного Хреста. Він призначався для допомоги українському населенню. Його персонал складався з 5 лікарів та 14 медсестер (усі іноземці)⁹.

Досить значною була допомога, яку Червоному Хресту вдавалось зібрати на території, підконтрольній Директорії. Це було тим більш актуально, оскільки у вересні 1919 р. російський генерал Денікін оголосив УНР війну, і вона опинилась фактично в блокаді. Таке розгортання подій призвело до різкого збільшення кількості поранених і відповідно грошових витрат. Тому лише медичним департаментом Міністерства народного здоров'я та опіки протягом вересня на утримання шпиталів Червоного Хреста було виділено 600000 грн., 2000000 грн. отримав Проскурівський відділ Червоного Хреста. На ці кошти було обладнано кілька медично-санітарних установ, закуплено ліки та білизну. Головна управа УТЧХ виділила 4400000 грн. на закупівлю за кордоном ліків та білизни¹⁰.

Значну допомогу армії надавало цивільне населення, особливо селяни. Крім того, Червоний Хрест на усій території УНР організував селян для забезпечення необхідними продуктами госпіталів. Його відділи не лише приймали пожертвовані продукти, а й здійснювали їх розподіл по лазаретах. Слід зазначити, що на той час

Головна управа Українського Червоного Хреста через окупацію Києва військами Добровольчої армії змушена була об'єднатись з своєю філією в Кам'янці. Сітка її місцевих осередків була не дуже чисельною і діяла лише в містах Києві, Вінниці, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Новій Ушиці та Проскуріві¹¹.

Крім селян, до допомоги Червоному Хресту, залучались різні громадські організації. Наприклад, при Подільському відділі Товариства мала свого представника „Спілка лікарських помічників, помічників, акушерок”. Значну допомогу надавала також церква, організовуючи з цією метою збори коштів на потреби Червоного Хреста¹².

На усій території України, підконтрольній Директорії, восени 1919 р. в масовому порядку відкривались харчо-перев'язочні та евакуаційні пункти. Так, 5 вересня подібний пункт було відкрито на залізничній станції Кам'янець-Подільського. Він був розрахований на 250 чол., і усі потребуючі щодня могли отримати там обід та чай. Завідувала цим харчовим пунктом студентка 5 курсу Київських вищих жіночих курсів Ліна. Товариство Червоного Хреста взяло під свій контроль проблему біженців, зокрема питання влаштування їх тимчасового побуту. Так, в Кам'янець-Подільському притулок для біженців розпочав працювати 12 жовтня в будинку №37 на Центральній площі. Там біженці могли переночувати при пред'явленні посвідчення від земляцтва. З моменту свого відкриття притулок вміщував щоночі подвійну норму біженців¹³.

Продовжувала надходити для УНР і міжнародна допомога. Зокрема, до Могилева-Подільського прибула місія Червоного Хреста з Женеви в складі 30 чол. Делегація привезла значну партію медикаментів та медичного обладнання. Відчутну медичну допомогу УНР надав Американський Червоний Хрест. З США були прислані для потреб поранених козаків 6 вагонів медикаментів. Очолили американську місію Червоного Хреста професор Канзаського університету Райден та представниця Товариства Жане Іренсьє. Американці планували організувати по всій Україні шпиталі, склади білизни та ліків¹⁴.

У жовтні 1919 р., коли УНР опинилась у так званому “трикутнику смерті” і коли допомога українській армії та населенню була найнеобхіднішою, Український Червоний Хрест зазнав важкої втрати. 16 жовтня від тифу помер його організатор та керівник Андрій Вязлов¹⁵.

Ранні морози 1919 р., нестача теплого одягу, медикаментів негативно відбилися на становищі Української армії. Тому Червоний Хрест організував заготівлю необхідних речей. Уже наприкінці жовтня Головна управа підготувала до відправки на фронт партію білизни. В той же час Вінницький відділ Червоного Хреста організував в Ямпільському повіті дні Червоного Хреста. Як наслідок було зібрано значну суму грошей, бо-

рошна, зерна. Надавалась необхідна допомога і цивільному населенню. Так, Київський відділ Товариства згодився надати єврейському населенню, яке потерпіло від погромів, допомогу у розмірі 300000 крб.¹⁶

Але основна допомога для Червоного Хреста надходила з-за кордону. В середині жовтня представник Міжнародного Комітету Червоного Хреста майор Лоререя просив міністра здоров'я та опіки УНР Д. Одрину прислати в Чернівці свого представника, щоб він одержав для Української армії близько 12 вагонів різноманітного медичного вантажу. В той же час лікар Я. Окуневський повідомив Головну управу, що за рішенням керівництва Західної області УНР ним у Відні з допомогою Австрійського Червоного Хреста було сформовано дві санітарні місії для Галичини. Вони призначались для боротьби з пошестями, але оскільки Галичина окупована, то одну місію він направляє в Наддніпрянську Україну. Ця місія складалась з пересувного госпіталю на 200 ліжок, бактеріологічної амбулаторії, дезинфекційної колони та значної кількості медичного обладнання і ліків. До її складу входили також 4 лікарі, 10 санітарів і 7 дезинфекторів. Очолював місію лікар Д. Новак. Це була досить важлива допомога, бо в Україні лютувала тоді велика епідемія тифу. Її поширення змусило керівництво Червоного Хреста на чолі з виконуючим обов'язки голови лікарем Совачівим та Міністерства здоров'я і опіки на чолі з Д. Одриною звернутись до Міжнародного товариства Червоного Хреста та Міжнародного Санітарного Бюро з проханням допомогти в боротьбі з пошестю. Крім того, Головна управа Червоного Хреста відрядила свого представника до Відня для закупівлі на потреби українських шпиталів вакцини¹⁷.

Продовжувалось активне міжнародне співробітництво на рівні національних відділів Червоного Хреста. Наприклад, у середині жовтня 1919 р. до Кам'янця прибула місія Польського Червоного Хреста в складі Ковнацького, Наркевича, Шашкевича. Вони мали зустріч з міністром здоров'я і опіки Д. Одриною щодо вирішення проблеми польських полонених. Польська делегація запропонувала також, щоб у Варшаві постійно перебував представник Українського Червоного Хреста. Крім того, центральний Женевський комітет Міжнародного Товариства Червоного Хреста прислав офіційний лист Українській місії в Австрії, в якому давалась висока оцінка діяльності Українського Червоного Хреста. Повідомлялось також, що усі його співробітники отримали наказ усюди допомагати українцям. Також було порушено питання про прийняття Укрхреста до складу Міжнародного Товариства. Проте бажаних результатів воно не дало¹⁸.

На початку листопада 1919 р. під контролем Директорії залишилась невеличка ділянка території навколо Кам'янець-Подільського. Саме тут зосередилась діяльність Головної управи то-

вариства Червоного Хреста. Загальні збори Головної управи Українського Червоного Хреста відбулись 9 листопада в приміщенні Кам'янець-Подільського державного українського університету. Було обговорено такі питання: 1) звіт про діяльність Головної управи Червоного Хреста за минулий рік; 2) про проведену роботу за місяць; 3) про майбутнє Головної управи Червоного Хреста; 4) вибори нових членів. На цих зборах було обрано головою УТЧХ В. Ніковського. Через деякий час його замінив І. І. Холодний¹⁹.

Щоб збільшити грошові надходження для допомоги потерпілим, Товариство Червоного Хреста 8 листопада 1919 р. влаштувало в Українському клубі концерт і виставу. Виручені кошти було витрачено на користь харчо-перев'язочного пункту. Крім того, з подання Головної управи прийнято рішення збирати податок на користь Українського Червоного Хреста із залізничних та театральних квитків, вистав, закордонних паспортів, ресторанів²⁰.

У другій половині листопада 1919 р. польська війська зайняли Кам'янець-Подільський. В місті залишився лише Уповноважений Українського уряду, але Головна управа Червоного Хреста продовжувала ще деякий час функціонувати. Протягом грудня 1919 р. нею було організовано санітарний загін для допомоги хворим та пораненим козакам, які були залишені на одній з фабрик м. Дунаївці. Головна управа Товариства організувала також дезінфекційну колону для допомоги мирному населенню. Вона розпочала свою роботу 24 грудня²¹.

Надходила посильна допомога хворим воякам Галицької армії. Наприклад, в середині грудня 1919 р. в Жмеринку прибув санітарний поїзд, споряджений Одеським відділом Червоного Хреста. Він мав великі запаси ліків, його лікарі та медсестри одразу ж почали надавати допомогу хворим українським воякам. Також було встановлено контакт між українськими лікарями та Червоним Хрестом Добровольчої армії (колишній Чивденхрест). Це дало можливість відправити частину хворих козаків до госпіталів, а в місцях їхнього скупчення встановлено дезінфекційну камеру²².

В 1920 р. на підконтрольній радянській владі Україні продовжували діяти як філії РТЧХ, так і Український Червоний Хрест. Але фактична відірваність Росхреста від Москви і його борги перед державними установами УСРР (6 млн. крб.) поставили Росхрест в повну залежність від радянської влади в Україні. Діяльність цієї організації підтримувалась лише тому, що його лазарети обслуговували Червону армію. На думку Вищої санітарної інспекції №3 в Росії Червоний Хрест, на відміну від України, втратив своє нейтральне становище, а тому, мовляв, Укрхрест є потенційно небезпечнішим. Отже, Червоний Хрест взагалі не потрібен Радянській республіці. ЦК КП (б) У прийняв цю рекомендацію до відома і на

своєму засіданні 29 березня 1920 р. постановив Червоний Хрест розпустити. Рішення підписав секретар ЦК КП (б) У Рафайл²³.

Виходячи з вищенаведених фактів, слід зазначити, що повнокровна діяльність Українського Червоного Хреста була можлива лише на території УНР. Проте під контролем Директорії перебував тільки Кам'янець-Подільський з округою. В такій ситуації Головна управа Червоного Хреста звернулася із проханням до населення повідомляти їй про тих хворих, які лежать в приватних помешканнях без жодного нагляду²⁴.

На початку 1920 р. в УНР розпочалося формування національних комітетів Червоного Хреста. Зокрема, в середині січня українськими поляками була створена організація Польський Червоний Хрест. Її головою обрано А. В. Потоцького. Комітет мав відкрити в Кам'янці шпиталь для солдатів і офіцерів Польської армії. Паралельно проходила організація Кам'янецького єврейського товариства „Червоного Маген-Давида”. Основна його діяльність мала зосередитись на обслуговуванні хворих євреїв. Для цього було набрано штат сестер та братів милосердя²⁵.

Продовжувала активно працювати Головна управа Українського Червоного Хреста. Наприклад, сформований нею резервний загін в складі 1 лікаря, 2 лікарських помічників та 8 сестер милосердя надав допомогу 27 особам за викликом. Лікарсько-харчовий пункт за місяць роботи видав 304 сніданки, 554 обідів, 349 вечерь. Крім того, при цьому пункті діяла амбулаторія та дезінфекційна камера, яка продезінфікувала 36 помешкань. На прохання Трудсоцзабезу Головною управою Червоного Хреста була надана допомога в обладнанні пологового будинку необхідними речами на 10 ліжок²⁶.

Червоний Хрест активно допомагав і армії. Для збільшення грошових надходжень періодично друкувались агітаційні статті із закликом вступати в члени Товариства. 4 квітня 1920 р. Головна управа звернулася до громадян м. Кам'янець з проханням робити пожертвування для організації Великодніх свят хворим, пораненим козакам та інвалідам армії УНР. Укрхрестом було відправлено також значну санітарну допомогу на фронт, бо були випадки, коли поранених солдатів перев'язували не бинтами, а газетним папером²⁷.

У 1920 р. Червоний Хрест основну увагу зосередив на допомозі цивільному населенню. Головна управа висунула на перший план допомогу дитячим притулкам, біженцям, іншим жертвам громадянської війни. У відповідності до цих вимог Подільський відділ Товариства взяв на своє утримання два дитячих притулки – хлопчачий та дівочий. Для забезпечення їх необхідною кількістю харчів, місцевий Червоний Хрест провів з 7 по 12 липня кварталний збір коштів. З цією метою було влаштовано виставу та гулянку. На початку літа Укрхрест почав відкривати дитячі їдальні, і на кінець червня їх лише в Кам'янці

було 11. Проводилась також боротьба з епідеміями. За повідомленням преси, кожен бажаючий щодня, крім вихідних, з 4 до 6 години в Інституті віспи Українського Товариства Червоного Хреста міг отримати детрит²⁸.

На звільненій в результаті наступу українсько-польської армії від більшовиків території України почали відновлювати свою роботу місцеві осередки Червоного Хреста. Наприклад, 27 травня 1920 р. знову запрацювала Вінницька філія Товариства. На її утриманні перебували три шпиталі, проте усі вони були сплюндровані та пограбовані. Допомогою біженцям та інтернованим займались закордонні комітети та місії Червоного Хреста. Так, при Українській дипломатичній місії у Варшаві було створено комітет Червоного Хреста під керівництвом Л. Михайлової. В його функції входила організація допомоги всім тим українцям, які її потребували. Близько 6000 лір передав через Українську місію на потреби мирного населення Італійський Червоний Хрест. Надходила матеріальна допомога і з США. А 3 липня 1920 р. до Кам'янця прибуло 16 вагонів санітарного майна, надісланого Міжнародним Червоним Хрестом для населення України²⁹.

Значна увага приділялась санаторному будівництву. Наприклад, місія Міжнародного Комітету Червоного Хреста звернулася до керівництва Укрхреста з пропозицією створити на Поділлі санаторій для хворих легеневидами хворобами. Обґрунтовувалось це прохання тим, що Подільське повітря за своєю цілісністю прирівнювалось до повітря Швейцарських Альп. Санаторій мав бути українським, а обслуговуючий персонал – швейцарським³⁰.

Восени 1920 р. в результаті наступу більшовицьких військ становище в УНР стало надзвичайно складним. Але Червоний Хрест продовжував працювати. Так, 17 вересня 1920 р. в Кам'янці-Подільському було відкрито безкоштовну амбулаторію. При ній проводилось віспошпелення, а також працювали кабінети: хірургічний, гінекологічний, урологічний, офтальмологічний, дитячий, внутрішніх хвороб, венеричний та зуболікувальний. Крім того, діяла аптека і перев'язочна³¹.

Отже, революційні події 1917 р. в Україні покликали до життя Українське товариство Червоного Хреста (УТЧХ). Протягом 1919-1920 рр. в Україні була створена власна потужна система органів Товариства, за короткий час вдалось відкрити цілу сітку місцевих осередків, амбулаторій, аптек, санаторіїв і облаштувати значну кількість шпиталів. Основну допомогу Український Червоний Хрест надавав цивільному населенню а також діючій армії. Український Червоний Хрест зберіг свій нейтралітет, і до нього з однаковою повагою ставились як уряди УНР, так і УСРР. Укрхрестом було встановлено контакти з Міжнародним осередком Товариства, який дав високу оцінку його діяльності, і якби не політич-

ні перипетії, він, безперечно, зайняв би належне місце в об'єднанні національних комітетів Червоного Хреста.

¹ Коник С. Державне управління охороною здоров'я в період Гетьманату та в добу Української Народної Республіки (1917-1920 рр.) / С. Коник, Я. Радиш // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2003. – №4. – С.24-34.

² Колосова О. О. Організація охорони здоров'я та соціального забезпечення населення України в часи правління національних урядів 1917-1920 років [Електронний ресурс] / О. О. Колосова. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/.../2/021-28.pdf

³ Жванко Л. М. Соціальні виміри Української держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. М. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 224 с.

⁴ Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. / Б. Андрусишин. – К.: Федерація професійних спілок України, 1995. – 192 с.

⁵ Журбелюк Г. В. Соціальна підтримка селянства Поділля в добу Директорії / Г. В. Журбелюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія». – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С.91-99.

⁶ Івченко Л. Український Червоний Хрест в Києві (1941-1942) / Л. Івченко // Матеріали до історії Української Медицини. – Чикаго: Видавництво УЛТПА, 1988. – Т.2. – С. 132-151.

⁷ Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.) [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – Режим доступу: http://dysertaciya.org.ua/disertaciya_1_510.html

⁸ Акодус Я. Краткий очерк Советского Красного Креста / Я. Акодус. – М.: Медицина, 1958. – 127 с.

⁹ Україна. – 1919. – №47.

¹⁰ Там само. – №22; №23.

¹¹ Там само. – №28; №29.

¹² Там само. – №16; №40.

¹³ Там само. – 1919. – №30; №50; №54.

¹⁴ Там само. – №47; №48.

¹⁵ Там само. – №54.

¹⁶ Новини УНР. – 1919. – №3.

¹⁷ Там само. – №8.

¹⁸ Україна. – 1919. – №54; №57.

¹⁹ Івченко Л. Вказ. праця. – С.140.

²⁰ Україна. – 1919. – №80; №90.

²¹ Наш Шлях. – 1919. – №20.

²² Там само.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – С.18, Арк. 23-24, 28; С. 160. – Арк. 7.

²⁴ Подольський Край. –1920. –№467; Наш Шлях. – 1920. – №5.

²⁵ Наш Шлях. – 1920. – №15.

²⁶ Наш Шлях. – 1920. – №29; Вісті. – 1920. – №22.

²⁷ Наш Шлях. – 1920. – №69; №73.

²⁸ Наш Шлях. – 1920. – №133; Подольський Край. – 1920. – №510; №515.

²⁹ Наш Шлях. – 1920. – №40; №102.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – С. 18. – Арк. 26.

³¹ Подольський Край. – 1920. – №590.

*Сергей Кармалюк, Юлия Кармалюк
(Черновцы)*

СОЦИАЛЬНАЯ ПОМОЩЬ ГРАЖДАНСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ А ТАКЖЕ АРМИИ УКРАИНСКИМ ОБЩЕСТВОМ КРАСНОГО КРЕСТА В 1919-1920 гг.

В статье раскрываются основные направления работы комитетов Красного Креста в Украине в 1919-1920 гг. На базе значительного количества источников сделан обзор основных направлений социальной и финансовой деятельности комитетов Общества и показано ключевые факторы его финансового обеспечения.

Ключевые слова: комитеты Красного Креста, досоветская Украина, социальная помощь.

*Sergii Karmalyuk, Yuliya Karmalyuk
(Chernivtsi)*

SOCIAL ASSISTANCE OF THE UKRAINIAN RED CROSS SOCIETY TO THE CIVILIAN POPULATION AND ARMY IN 1919-1920.

In the article we investigate the formation and main aspect of activities of Red Cross department in the pre-soviet Ukraine (1919-1920). On the basis of the analysis of a great number of data we envisage the forms and methods of financial activities for giving help.

Key words: Red Cross Committee, pre-soviet Ukraine, giving help.

УДК 94: 655. 41 (477) „1920 / 1930”

*Валентина Молоткіна
(Переяслав-Хмельницький)*

ВИДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КОНТРОЛЮ (ЦЕНзуРА) ЗА ДРУКОВАНИМИ ВИДАННЯМИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

У статті аналізуються основні види цензури за друкованими виданнями радянської України в 1920-1930-ті рр.

Ключові слова: бібліотека, видавництво, видавничі справи, друкована продукція, ідеологія, книги, література, цензура, контроль.

Протягом 1920-1930-х рр. в умовах формування тоталітарного суспільства поступово сформувалась державна цензурна система – Головополітосвіти, Всеукраїнського державного видавництва, Головного управління у справах літератури і видавництва (Головліту), Центрального управління у справах друку (ЦУСД), яка у своїй діяльності спиралася на систему Наркомосу та Державного політичного

управління (ДПУ). Ця структура запроваджувала різні види радянської цензури для систематичного нагляду та контролю за всіма видами друкованої продукції, яка ретельно вивчалася на предмет її відповідності ідеологічній політиці держави.

У вітчизняній історіографії принципи роботи цензурних органів та функції і форми цензурного контролю радянської України знайшли відображення у дослідженнях таких науковців, як: В. Батюх, Т. Стоян, М. Тимошик, О. Федотова¹. Поглиблено вивчають радянську цензуру у видавничій справі й російські вчені А. Блюм, Т. Горяєва² та ін.

У пропонованій статті автор ставить за мету з'ясувати, які основні види цензури запроваджувала радянська влада в 1920-1930-ті рр. для встановлення партійно-державного контролю над видавничою справою України.

Найкращим способом не допустити до друку „таємних або „шкідливих” для держави” матеріалів була попередня цензура – ідеологічний тиск та вплив. Та при своїй великій ефективності ця форма цензури потребувала значної кількості працівників і матеріальних ресурсів. В основному, політрецензентами ставали номенклатурні працівники Наркомосу УСРР³.

Організація попередньої цензури в радянському суспільстві відбувалось шляхом переговорів з редакціями та видавництвами, введенні в їх склад „підходжих осіб і вилучення неприйнятних”⁴. Як зазначає В. А. Батюх, саме ж здійснення попередньої цензури було поділене на три ступені, і вся друкована продукція проходила їх навіть при перевиданні⁵.

Цензурі підлягали рукописи, коректурні відбитки (гранки) і сигнальні екземпляри. В редакціях та видавництвах існували чіткі інструкції відносно цензурування матеріалів, рекомендації ЦУСДу з ідеологічних питань та ін. Керівники видавництв, що призначались з числа важливих партійних працівників, та редактори-„висуванці” піддавали тексти жорсткій ідеологічній правці. Відповідальний працівник редакції міг змінювати в авторському тексті „ідейно неповноцінні” місця та видаляти „непотрібні уточнення”. Якщо автору не подобались виправлення або заборони, зроблені редакторами, то він міг передати рукопис керівництву редакції (головному редактору або директору видавництва), а там уже вирішувалось – залишати початковий авторський задум, чи виправлений редактором текст. Після редакторського втручання текст надсилався до цензора, який напроти небажаних місць ставив ледве помітні штрихи олівцем (після закінчення процедури штрихи обов'язково стирались гумкою). Усні зауваження викладались представнику редакції чи видавництва, а той вже власноручно робив купюри-вилучення чи виправлення⁶. Після всіх цих операцій цензурний орган ставив відповідну візу – печатку (на рукописах – „Розголошення військової чи державної таємниці немає”, на гранках – „Дозволяється друкувати”, на сигнальних екземплярах – „Дозволяється в світ”)⁷.

З роками для редакторів вироблялися написані

правила, які визначали зміст і характер їхньої щоденної роботи. Переконали документальне свідчення про те, в яких умовах доводилося працювати радянським редакторам, залишив Сергій Єфремов в одному із записів свого щоденника за 1928 рік. У записі від 9 жовтня йдеться про підготовку до друку у видавництві „Книгоспілка” кількатомного видання творів Михайла Коцюбинського. „Коли видавничий редактор А. Лебедь уже розробив план роботи над багатотомником, відредагував текст перших трьох томів та підготовлені до них упорядниками примітки, керівництво видавництва раптом постало перед необхідністю запросити до редакції когось із комуністів. На здивоване запитання редактора: „Для чого?” – йому відповіли: – „Це вимагає загальна політика. Всюди треба комуніста для духу”. А. Лебедь, який за кілька місяців копійкою праці виконав увесь масив творчої і чорнової роботи, мусив погодитися на запрошення фіктивного редактора. Таким став ... секретар Київського парткому Ю. Демченко. Він протримав у себе кілька місяців рукопис, а далі, признавшись, що не має часу навіть переглянути матеріал, повернув рукопис до видавництва. Тоді запросили ще одного редактора-комуніста – О. Лакизу”⁸. „Коли Лебідь поглянув на повернений від нього матеріал, то побачив, що редактором значиться вже Лакиза, а його, Лебеда, ім'я просто викреслено, хоча всю роботу зробив він, а не Лакиза. Спочатку здавалася справа дуже простою: Лакиза продає себе – бере гроші і дає ім'я; але він так вже розіпсів, що вирішив просто одтіснити справжнього редактора, на себе надіти його личину. Лебедь запропонував, видавництво почало викручувати: „Хіба вам не все одно. Адже гроші за редакцію ви одержите... А Лакиза – він же тільки політичний наглядяч”. – „Ну, то напишіть: під редакцією Лебеда і під політичним наглядом Лакизи”, – запропонував Лебедь. – „Ну, ви говорите дурницю!” – образилися видавці”⁹.

В процесі підготовки до друку будь-який текст піддавався суттєвій деформації, або й взагалі не друкувався. Так, у січні 1929 р. було видано накази по видавництвах УСРР, найперше в ДВУ і „Книгоспілці”, не приймати до друку жодних матеріалів від С. Єфремова, звинуваченого по „справі Спілки визволення України (СВУ)”¹⁰.

Після реорганізації Укрголовліту в 1931 р. попередній контроль почали здійснювати уповноважені Головліту при видавництвах, редакціях періодичних видань, друкарнях, радіомовних організаціях, головних поштамтах, митницях тощо¹¹. Порядок проходження попереднього контролю творами друку майже не змінився. Так, 1 липня 1932 р. начальник Головліту П. Мальцов, ознайомившись з рецензією видавництва „ЛІМ” на книгу Г. Еріка „Зустріч”, не заперечував проти друку, але просив бути пильним при редагуванні літератури з національного питання¹².

У постанові №109 від 22 квітня 1933 р. „Про порядок здійснення попереднього та наступного контролю творів Леніна і Сталіна та творів ке-

рівних працівників ВКП (б) і радянського уряду” пропонувалося уважно перевіряти правильність перекладу, звіряти з оригіналом¹³.

Також до текстів творів вносилися суттєві правки. Наприклад, 2 серпня 1933 р. відбулося засідання колегії НКО УСРР з перегляду підручників, яке проводив А. Хвиля. Розглядався посібник з літератури для VII класу, написаний В. Коряком. Комісія запропонувала переробити матеріал про І. Франка, скоротити та відредагувати окремі місця з „Псалом залізу” і „Сонячних кларнет” П. Тичини, вилучити прізвища Браницького, Бібікова, Волконського, Репіна з творів Т. Шевченка¹⁴.

На редактора чатувало й багато інших несподіванок. Тематичні плани видань для кожного видавництва мусили починати з тих видань, які орієнтували винятково на ідеологічне обслуговування партійних цілей. Це були твори, присвячені виконанню рішень чергового партійного з'їзду, чергової річниць від дня народження Леніна, дня утворення комуністичної партії. Для редагування таких рукописів призначали тих редакторів, які мали не лише багатий практичний досвід, а й високу „ідеологічну підкованість”. Звісно, такі твори не просто включали до тематичних видавничих планів в директивному порядку, а й посилено контролювали на всіх етапах їхнього проходження могутнім партійним, ідеологічним апаратом поза межами видавництва. „Політичну пильність” й „ідеологічну чистоту” мали забезпечувати не лише рецензенти тих навчальних закладів, де виконували ці роботи, а й так звані зовнішні рецензенти, імена яких забороняли розголошувати¹⁵.

Дозволи Головліту на друк рукопису того чи іншого видання були дійсними протягом трьох місяців, після чого їх мали поновити. Уповноважені при видавництвах ретельно стежили за дотриманням цієї норми. Інспектори Головліту, здійснюючи наступний контроль, знайомилися з усіма рецензіями на твір, а не лише одного політредактора. Головліт отримував перший примірник книги для ознайомлення¹⁶.

Під таку загальну схему попередньої цензури потрапляла переважна більшість друкованої продукції. Винятки складали деякі періодичні інформаційні видання, для яких існувала лише наступна цензура.

Інший вид цензури – наступний або каральний – поставав більше як метод впливу та стримування суспільних ідей і думок, що не відповідали ідеї радянського життя. В 1920-1930-х рр. поняття каральної цензури набуло буквального значення, оскільки в роботі Головліту і його місцевих органів на колегіальних умовах брали участь представники ДПУ / НКВС / КДБ, що засвідчувало неминучість покарання за розголошення певної інформації. Більше того, між двома відомствами були встановлені тісні контакти щодо санкцій відносно авторів-порушників, тиражів видань, окремих екземплярів, що вимагають вилучення й утилізації та ін. Потрапляючи під наступну цензуру, друкована продукція або вилучалась з обігу цілком, або ж окремими тиражами¹⁷.